

Розділ IV. ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Н.О.Герасименко

КИЄВО - МЕЖИГОРСЬКА
ФАЯНСОВА ФАБРИКА:
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

У двадцяти кілометрах від Києва, між містечком Вишгородом і селом Новими Петрівцями, на березі Дніпра, розташоване Межигір'я, глибока ущелина, оточена з трьох сторін лісистими горами. Помітний слід в історії Межигір'я залишив древній монастир з церквами, який, за легендами, виник ще за часів Київської Русі. Перші документальні згадки про монастир з'являються на початку XVI ст. Розквіт його пов'язаний із запорозькими козаками, які з 1683 р. стали офіційними парафіянами монастиря. З ліквідацією Січі у 1775 р. монастир втратив значну економічну підтримку, особливий свій статус "військового" Запорозької Січі. У 1787 р. сталася пожежа, під час якої згоріли дощенту всі дерев'яні споруди. Не постраждали тільки дві кам'яні церкви, а також вивезене раніше і передане князю Потьомкіну майно та бібліотека. Саме в цей час відбулися події, що вирішили подальшу долю Межигір'я.

У 1795 р. у Києво-Печерських горах було відкрито великі поклади глини, придатної для виготовлення фарфорового і фаянсового посуду. Про знахідку доповіли імператриці Катерині II. За її наказом до Петербургу привезли зразки київської глини і на фабриці, що належала іноземцю Краніху, виготовили зразки фарфорових і фаянсових виробів. Імператриці вони сподобались¹, і на місці монастиря вирішено було відкрити фабрику.

Чимало приватних осіб хотіли одержати дозвіл царського уряду на заснування у Межигір'ї фарфорового

© Н.О.Герасименко, 1993

і фаянсового виробництва. Але імператриця надала це право магістрату Києва, щоб поліпшити стан місцевого бюджету. Вона ж прийняла рішення виготовляти на фабриці тільки фаянсові вироби, оскільки фарфоровий посуд не користувався широким попитом.

У 1798 р. Катерина II померла, на престол вступив Павло I. Він і підписав указ про заснування Києво-Межигірської фаянсової фабрики. Для розміщення виробничого устаткування підприємству передавалися будівлі ліквідованого Межигірського монастиря, що вціліли під час пожежі 1787 р. Фабриці відводилося 4,4 тис. га землі, лісу, 34 га ріллі і сінокосів. Для потреб фаянсового виробництва дозволялося безкоштовно брати з межигірського лісу деревину і глину на Петровській горі².

Поблизу Межигір'я знаходилося село Петрівці, де й раніше в домашніх умовах виготовляли глиняний посуд. У цьому селі відібрали вмілих майстрів і разом із сім'ями приписали їх до фабрики. Податки, які вони раніше платили державі, за царським указом почала сплачувати фабрика. Крім того, майстри одержували невелику заробітну платню. Частина прибутку, що залишалася після виплат, фабрика повинна була щорічно перераховувати до бюджету Міської думи, на кошти якої вона утримувалася. Нагляд за фабрикою здійснював київський генерал-губернатор.

Міська дума виділила кошти на підготовку фабричних корпусів до роботи і визначила її первісний оборотний капітал. Протягом 1798 — 1801 рр. відремонтували старі монастирські будівлі, побудували нові, затративши на це з міської казни по 100 тис. крб.

Зведення фабрики відбувалося під керівництвом і за проектом Краніха. Він же став на ній і першим майстром.

У 1801 р. на Межигірській фабриці почався випуск фаянсової продукції при дуже сприятливій кон'юнктурі ринку, оскільки саме в цей час царський уряд заборонив імпортувати іноземних товарів. Указ 25 листопада 1800 р. не дозволяв ввезти до Російської імперії іноземного, насамперед англійського, фаянсу³.

Краніх був добрим механіком, але виробництво фаянсу йому було знайоме менше. Здійснена у 1802 р. ревізія фінансового стану фабрики зафіксувала збитко-

вість продукції. Краніха зняли з посади, а на його місце прийняли знову ж таки іноземця Віммерта.

Крістіян Віммерт добре знав фарфорове виробництво. З дитинства опановував тонкощі професії у батька, який працював у Саксонії на державному фарфоровому заводі. У Данії, куди згодом переселилася їх сім'я, вони відкрили власний фарфоровий завод.

Граф Сакен, російський посланник у Данії, який за дорученням імператриці Катерини II шукав умілих майстрів для російських фабрик, поряд з іншими запросив до Росії і Віммерта. З 1782 до 1802 р. він працював на Санкт-Петербурзькому фарфоровому заводі, займався виготовленням ліпних фарфорових виробів. Фаянсове виробництво він знав набагато гірше, але через відсутність на той час в Росії умілих майстрів по фаянсу, вибір зупинили на ньому. 1802 р. він став майстром Межигірської фабрики⁴.

Суперечки, що виникали між членами київського магістрату, призвели до того, що з 1803 р. управління фабрикою перейшло до київського цивільного губернатора Панкратьєва. Він призначив директора для управління господарчою частиною, майстра — для управління виробництвом. Для обліку і листування була створена контора. В результаті київський магістрат здійснював тільки фінансовий нагляд.

Для виробництва фаянсових виробів використовувалася спеціальна глина, яку спочатку привозили з Києво-Печерських гір. Але у 1808 р. фабричний робітник І.Ільченко відкрив на Петровській горі, поряд з фабрикою, значні запаси високоякісної білої глини, придатної для виробництва фаянсових виробів. За це його нагородили грошовою премією у розмірі річного окладу — сто карбованців. Фабрика одержала якісну і недорогу сировину для виробництва фаянсу.

Майстри та директор зуміли налагодити випуск високоякісної продукції та її збут. Фабрика, до того збиткова, ставала дедалі рентабельнішою. Значно зріс випуск продукції. За першу половину 1809 р. було виготовлено посуду на 13082 крб. 63 коп. Але 13 червня 1810 р. на фабриці сталася пожежа. Згоріли майже всі дерев'яні будівлі.

Близько року після пожежі фабрика не працювала. Нарешті для виробництва фаянсу пристосували великий дерев'яний корпус, що чудом уцілів. У важких умовах

(більшість операцій проводилася вручну) робітники фабрики виробляли посуду більш як на 45 тис. крб. щорічно⁵.

Повністю виробництво на фабриці відновили тільки в кінці 1810 р. Для захисту від пожеж царський уряд прийняв рішення побудувати фабричні майстерні з цегли. У розробці плану їх побудови взяв участь київський військовий губернатор граф Мілорадович. У 1811 р. підготовлений під його керівництвом план затвердив царський уряд, на його здійснення виділено значну суму — більше 112 тис. крб. Працівникам фабрики, у зв'язку з важкими умовами праці в непристосованих приміщеннях, підвищили заробітну платню.

Але відбудова фабрики затягнулася, і 30 березня 1813 р. “височайшим рескриптом” цар зобов'язав міністра внутрішніх справ всіляко сприяти цій справі.

В результаті вжитих заходів дещо збільшився випуск фаянсових виробів, у 1813 р. їх було вироблено більше як на 58 тис. крб.

Фаянсова продукція фабрики — тарілки, каструлі, салатники, маслянки, кофейники, умивальники — користувалася широким попитом населення. Частина виробів ішла на замовлення. Серед замовників були представники найбільш знатних сімей царської Росії: великий князь Микола Павлович, князь Лобанов, графи Платов, Милорадович та ін. Замовляли посуд і різні установи — Полтавський та Київський інститути шляхетних панянок і навіть представництво Чорноморського флоту.

У 1814 р. вироби Межигірської фабрики демонструвалися на виставці у Петербурзі, а згодом вони надійшли у продаж, діставши високу оцінку покупців. Газети писали про високу якість посуду, про необхідність продажу її в російській столиці: “Фабрика сия выделяет посуды весьма много и снабжает оною не токмо Киевскую и прилегающие к ней губернии, но и некоторые города Галиции... Поелику в губерниях, прилегающих к Санкт-Петербургу, не имеется еще таких заведений, на которых бы фаянсовая посуда выделялась в таком совершенстве, как на киевской фабрике, то Министерство внутренних дел, желая по возможности удовлетворить надобности и здешних жителей в сем изделии, приняло такие меры, чтобы некоторая часть

киевской посуды была уделяема на продажу в С.-Петербурге”⁶.

З відміною заборони на ввезення іноземного фаянсу на територію Російської імперії становище фабрики погіршало. Її вироби не витримували конкуренції з дешевою і якісною закордонною продукцією. У зв’язку з цим очевидною стала потреба в технічному удосконаленні фабричного виробництва, поліпшенні якості і збільшенні асортименту продукції. Але в умовах жорсткого адміністративного керівництва здійснити це було майже неможливо.

Стримувала розвиток і низька продуктивність праці приписаних до неї кріпосних селян (228 чоловік із Ново-Петрівець і 260 — із села Валки). Працюючи на фабриці, ці люди обробляли землю, вирощували на ній сільськогосподарську продукцію, що давало їм змогу прогодувати сім’ю, бо заробітна платня на фабриці особливо в перші роки її функціонування була дуже низькою. У 1799 р. робітники одержували 10 коп. у день.

На випадок неврожаю у 1817 р. організуються хлібні магазини. Щорічно з кожної ревізської душі “чоловічої статі” збирали по 4 гарнця (64 кг) озимого і по 2 (32 кг) ярового хліба. Зібраний хліб здавали до магазину. Для його збору, прийому і збереження сільська громада виділяла з кожного села по два чоловіка, яких призначали хлібними доглядачами.

. Кожного року селяни Ново-Петрівець і Валків збиралися на сход, де вибирали старосту, а в кожному із сіл — старшин. Вибір затверджувала адміністрація фабрики: “Так как избранному з утверждения конторы в августе месяце прошедшего 1822 года сельскому старосте Игнату Ильченку и выборным старшинам Коломийцу и Виннику положенный годовой термин окончился, — повідомляв 6 жовтня 1823 р. директор фабрики сільську адміністрацію, — то и велеть крестьянскому селению Новых Петровец и деревни Валок обществу на основании Высочайше подтвержденного положения о управлении фабрики избрать на настоящий год сельського старосту того же самого или другого способного и достойного человека, равным образом и старшин. И кто будет избран в старосту и старшины представит выбор за подписом общества на утверждение в сию контору”⁷.

На ці посади односельці вибирали, як правило, немолодих уже, розумних і шанованих селян. Староста слідкував за порядком у селах, розбирав сварки, які траплялися в селянському середовищі. В цьому йому допомагали старшини. Для лікування робітників і службовців на фабриці було створено лазарет на 15 ліжок. Утримувався він на кошти її працівників, із заробітної платні яких вираховували “с рубля по одной копейке серебром”. В лазареті лікували переважно фабричних майстрів і службовців. Але при складності хвороби і необхідності особливого нагляду та наявності місць в ньому дозволялося лікувати і казенних робітників. В лазареті працювали лікар, фельдшер і учень аптекаря.

За заготівлю ліків відповідав директор фабрики. Частково їх купували в аптеках, лікарські трави збирали фабричні хлопчики під наглядом учня аптекаря. Частину ліків виписували з міських аптек.

Але час од часу спалахували епідемії холери, тифу і “постоянная, как бы климатическая болезнь, которой подвергаются весьма часто крестьяне и живущие на фабрике, особенно весной и осенью”. Ішлося про “разных родов лихорадки, переходящие по небрежности и невниманию больных и недостатка в медицинских средствах в смертельные болезни: водяную, чахотку и пр.”⁸. Важкі умови праці, професійні захворювання призводили до високої смертності, середній вік життя селян, що працювали на фабриці, становив 50 — 60 років.

Вихід із важкого стану Межигірської фабрики царський уряд вбачав у викупі її у Київського магістрату “со всеми землями, крестьянами і прочим имуществом”. 21 січня 1822 р. фабрика перейшла у підпорядкування царського кабінету. 29 червня було затверджено “Положення про управління фабрикою”. Кабінет зобов’язувався повернути казні Києва гроші, витрачені на обладнання та устаткування фабрики. З цією метою був проведений опис майна і визначено її фінансовий стан. Фабричний капітал, який складався з будівель, інструментів, виробів, підготовлених до продажу, становив 378119 крб. 39 коп.⁹.

При описі майна зробили і оцінку будівель колишнього Межигірського монастиря. Кам’яну п’ятикупольну Спасо-Преображенську церкву оцінили в 100 тис.крб. Незважаючи на пожежу 1787 р., церква залишалася в

хорошому стані. Зберігся дерев'яний різний позолочений іконостас. Другу церкву, теж кам'яну, Петра і Павла, з одним куполом та добудованою до неї дзвіницею, з дерев'яним різним позолоченим іконостасом, з двома великими створчатими дерев'яними дверима і загратованими вікнами, оцінили в 45 тис. крб.

Інші монастирські будівлі: корпус келій та просвірню оцінили в 35 тис. крб., а всі будівлі — в 379184 крб. 90 коп.¹⁰.

Згідно з прийнятим “Положением”, було затверджено новий штатний розклад і посадові оклади. Віммерт одержував 1300 крб. на рік, Єрмоленко (майстер) — 1200, директор фабрики — теж 1200, 327 робітників, які працювали на різних ділянках — при станках, при випалі посуду, при його упаковці — одержували зарплатню від 36 до 180 крб.

Усіх приписаних до фабрики селян розділяли на два розряди: майстрових і поденщиків. Перші працювали щоденно і за вироблені фаянсові вироби одержували заробітну платню. Інші — три дні на тиждень виконували допоміжну роботу: кололи дрова, перевозили різні матеріали, тобто виконували триденну панщину. Робочий день на фабриці щодня, крім святкових, тривав: з шостої години ранку до сьомої вечора з перервою на дві години¹¹.

У жнива селянам дозволялося працювати на своїх полях. Але на протязі року всі ці дні вони повинні були відробити на фабриці.

Нагляд за роботою фабричних робітників здійснювали унтер-офіцери з числа військових у відставці.

Для продажу фаянсових виробів Межигірська фабрика відкрила магазини: один у Києві в 1824 р., другий — в Одесі в 1825, а згодом — і в інших містах.

Але з переходом у підпорядкування царському кабінету становище не змінилося. У 1824 р. із кабінету повідомляли в фабричну контору, що в магазині, відкритому в Києві, на протязі чотирьох місяців нічого не продано. Крім того, в інші міста відправлено посуду на 20 тис. крб., який теж не купують. Маючи готових виробів на 108 тис. крб. і боргу на 50 тис., фабрика знаходилася в такому складному становищі, що не змогла виплатити своїм чиновникам й майстрам заробітну платню за березень і квітень 1824 р.

Для поліпшення становища вирішено було посилити контроль і збільшити тривалість робочого дня фабричних робітників. Обов'язки адміністрації і робітників фабрики визначалися "Правилами про управління імператорською Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою", затвердженими у 1847 р. У штатному розкладі фабрики з'явилися певні зміни, дві нові посади: інспектора і поліцмейстера. Перший мав слідкувати за її станом і дбати про вигідний збут продукції. Від продажу йому призначалося 10% чистого прибутку. В обов'язки поліцмейстера входив нагляд за порядком, станом фабричних будівель, безпекою від пожежі, за роботою і поведінкою селян. Йому підпорядковувався сільській староста, він слідкував також і за чистотою, порядком і якістю харчування хворих в лазареті. Йому ж було доручено контролювати вчасний вихід робітників на роботу. За запізнення із заробітної платні робітників вираховували 5 коп. срібною монетою, за прогул — 15 коп., крім того, ще й садовили такого робітника під домашній арешт.

Гроші ці надходили до фабричної казни, витрачалися за розпорядженням директора і направлялися, як правило, на поліпшення роботи школи, лазарету, або на матеріальну допомогу майстрам та їх вдовам.

З введенням нових "Правил" становище робітників на фабриці погіршало. Особливо важко стало поденним працівникам. Якщо хтось із них не виконував визначений йому обсяг роботи за обов'язкові три панщинні дні, він повинен був закінчити цю роботу у свій вільний час. Тим із них, які виконували роботу швидше, ніж за три дні, підвищували норму виробітку. Господарство їх занепадало: хати давно не ремонтувалися, земля погано оброблялася, зменшувалася кількість худоби. Якщо у 1822 р. ці селяни ще мали сінокоси, тримали корів і овець, то у 1848 р. в жодному селянському дворі не було ні корів, ні дрібної худоби.

І от в таких умовах українські селяни виробляли чудовий посуд. Основним матеріалом була біла й червона глина, яку добували недалеко від фабрики, в наколишніх горах. Намивні шари утворили підвищення правого берега Дніпра. Залежно від якості, вона йшла або на виробництво фаянсу, або простої і вогнетривкої цегли.

Набагато важче було добувати капсельну і фаянсову глину, вона залягала на глибині 21,3 — 23,4 м. Для її видобутку на берегових кручах обвалювали пласти і скидали їх у Дніпро. Згодом почали проводити розвідку родовищ і шарів залягання глини на Виноградній горі, на відстані 55 сажнів від правого берега Дніпра заклали розвідувальну шахту.

Для виробництва фаянсу потрібна була ще й фарфорова глина. Її добували біля великого тракту на Київ, недалеко від Глухова. Земля, в якій знаходилася ця глина, належала Відомству державних маєтностей. Різні приватні особи взяли цю землю в оренду і платили з кожного добутого пуду білої фарфорової глини по 15, а кольорової жовтої — по 4 коп. сріблом. Межигірська фабрика одержувала глину через підрядчика і платила за неї 40 коп. сріблом.

З різних кінців надходила на фабрику сировина, пісок і кварц — з Радомишльського повіту Київської губернії, креміль — з Новгород-Сіверська Чернігівської губернії, сурик і свинцеві білила, необхідні для виробництва глазурі, виписували із Санкт-Петербурга, зільберт-глейт поставляли купці з Бердичева, австрійську сіль і голландську буру виписували з міст Броди та Бердичів, селітру купували у Києві, а фельдшпат добували в Житомирському повіті¹².

Процес виробництва складався із трьох стадій: виготовлення фаянсової маси та глазурі, випал посуду в горнах, виготовлення сирих речей на станках, моделей і форм та друк.

Межигірська фабрика випускала ще й цеглу. На її території знаходився невеликий цегляний завод, власне, майстерня, продукція якої йшла на потреби фабрики. Завод мав лише одну піч для випалу цегли, поряд з нею знаходилися невеликі приміщення для її зберігання. Фабриці необхідно було 100 тис. цеглин на рік: на ремонт горнів, обігрівальних печей, на будівництво тощо.

Виробництвом цегли займалися робітники фабрики у вільний від основної роботи час. За виготовлення тисячі цеглин платили 3 крб. 50 коп., після випалу її ціна зростала до 17 крб.

У 30-ті роки XIX ст. у Києві почалося зведення кріпосних будівель. Постало питання про будівництво цегляного заводу. Висловлювалися різні пропозиції, в

тому числі і про зведення його в Межигір'ї. На урядовий запит контора фабрики повідомила, що для побудови заводу є відповідні умови, “весьма удобные места как по нахождению их близ реки Днепра, так и по большому количеству хорошей кирпичной глины”. Але царський уряд вирішив, що і діючий у Межигір'ї завод зможе задовольнити потреби Києва у цеглі¹³.

У 1838 р. для потреб міста виготовлено близько 100 тис. штук цегли. Губернський архітектор Кедрін визнав її якісною і придатною для будівництва.

Коли будівництво закінчилося, потреба в значній кількості цегли відпала. Цегляний завод поступово занепадав, і 1837 р. дирекція фабрики вирішила на його місці встановити розтиральну машину, необхідну при виробництві фаянсу.

У 40-х роках ХІХ ст. дозволу на відкриття цегляного заводу недалеко від Межигір'я домагався управитель графині Браніцької Й.Кайзер. Проте царський уряд відмовив Кайзеру.

Ще раз питання про будівництво цегляного заводу у Межигір'ї постало у 1847 р. у зв'язку з підготовкою до будівництва мосту через Дніпро. Іноземні підрядчики, яких запросили до керівництва цією будовою, зажадали, щоб для будови поставлялася межигірська цегла “залізняк”. Але завод при фабриці був квідований. Вихід знайшли: іноземним підрядчикам привезли цеглу, яку селяни, що працювали на Межигірській фабриці, виготовляли в домашніх умовах для продажу на ринках Києва. Експертиза підтвердила високу якість цегли: “Кирпич, известный под названием межигорского, несмотря на его недожоги и вообще на дурную выделку фабричными крестьянами, преимуществует перед всеми известными кирпичами, чему единственно способствует качество межигорской глины”¹⁴.

Незважаючи на зацікавленість іноземних підрядчиків і високу оцінку межигірської цегли, царський уряд будівництво заводу не дозволив. 12 січня 1848 р. інспектор фабрики повідомив директора, що будівництво цегляного заводу при фабриці приведе до знищення лісів і до зменшення уваги до фаянсового виробництва. Селянам заборонили використовувати ліс для виготовлення цегли в домашніх умовах.

Цегляний завод у Межигір'ї так і не побудували. Контора Києво-Межигірської фаянсової фабрики у квіт-

ні 1851 р. повідомляла Міську Думу Києва, що фабрика виготовленням цегли не займається. Цегла, яку називають гончарною, виробляється селянами фабрики по вільних цінах. У випадку потреби сама фабрика купувала її у селян і платила від семи до десяти карбованців сріблом за тисячу¹⁵.

Кадри робітників для роботи на фабриці готували в школі, створеній після переходу фабрики у 1822 р. у підпорядкування Кабінету його величності. Навчати дітей фабричних робітників доручили священику Спасо-Преображенської церкви колишнього Межигірського монастиря Сімеону Лободовському, якому фабрика платила 300 крб. на рік. З 1844 р. йому почав допомагати диякон церкви, що одержував 75 крб. сріблом на рік і квартиру з опаленням.

Господарське управління фабрики підшукало для школи приміщення, а фабричний староста вибрав у селах здібних хлопчиків, які бажали вчитися в школі. Учбове приладдя і підручники закупили в Києві в книжковій лавці Лапідського — книги з священної історії, арифметики, мармурові дошки для рішення арифметичних задач.

Учні вивчали російську граматику, читання, письмо, закон божий та арифметику. Навчання велось російською мовою. Рідної, української в школі не вивчали.

У 1836 р. на базі раніше існуючої була відкрита школа “для обученія художествам, а в особенности живописи... детей мужеска пола мастеров и прочих лиц, заводу принадлежащих” і царським урядом затверджено її положення¹⁶.

Школа мала два класи, у першому викладалися закон божий, читання, чистописання і початкові правила малювання і ліплення. У другому — граматики, арифметика, малювання, ліплення і живопис на фарфорі і склі. Малювання і гравірування учням школи викладав головний майстер живопису на фабриці. Зранку у школі викладалися складніші предмети — арифметика, читання, закон божий, а після обіду діти, як правило, малювали та займалися чистописанням.

До школи приймали лише хлопчиків, яким виповнилося 10 років. Навчання проводилося щоденно по вісім годин, крім неділі. Учні носили форму: взимку — темно-коричневу, влітку — світло-коричневу. Одяг для учнів купували за рахунок фабрики у Києві, в лавці купця

Смородина, на що витрачалося від 100 до 150 крб. сріблом на рік (залежно від кількості дітей, які навчалися в школі). Якщо учень зношував форму раніше, ніж закінчить навчання у школі, то нову форму купували йому батьки за власний рахунок. Дітей, одяг яких постійно був в неохайному стані, переводили на чорну роботу, навіть якщо вони успішно вчилися.

У різні роки у школі навчалося від 20 до 30 учнів. Курс навчання тривав чотири роки — по два у кожному класі. Ще два роки учні займалися практичними заняттями. Першокласники, які мали незадовільні оцінки, залишалися в першому класі ще на два роки. Якщо вони і далі не хотіли вчитися, їх відчисляли зі школи, і на їх місце приймали інших.

Тих дітей, що успішно закінчили перший клас, але не мали здібностей до живопису, направляли у фабричні майстерні. Тих же, хто добре малював, зараховували до так званої білої палати, де їх навчали оздоблювати фарфор і ліпити скульптуру.

Два рази на рік проводилися іспити з усіх предметів і щомісяця — з малювання. Учні, які отримали хороші оцінки на іспитах з малювання і мали добру поведінку, нагороджували срібними або золотими петлицями, цінними подарунками.

З призначенням у 1847 р. на фабрику поліцейстера посилювався контроль і за учнями школи. Поліцейстер слідкував за їх поведінкою, своєчасним приходом на заняття, за порядком і чистотою в класах, доповідав про все директору фабрики.

У 1847 р. відбулися деякі зміни в програмі школи: діти починали навчання з 13, а не з 10 років і вчилися не шість, а три роки. Велика увага приділялася таким предметам, як малювання, гравірування і ліплення. Перші два роки хлопчики вивчали теорію і практику. Протягом третього, останнього року навчання вони займалися тими практичними дисциплінами, до яких мали нахил. А якщо здібностей хлопчик не мав, але був старанним і "благодійним", його переводили учнем у токарну майстерню.

По закінченні перших двох років навчання відбувався розподіл за майстернями, учням за роботу уже платили заробітну платню. Через рік кращих із них переводили на посади майстрів, інші залишалися учнями ще на рік. За новими правилами у червні кожного року у школі

проводилися іспити. Про їх результати директор доповідав інспектору фабрики. До його звіту додавалися екзаменаційні листи кращих учнів, їх малюнки та відтиски з гравірувальних і ліпних робіт. Інспектор пред- ставляв їх до Кабінету його величності.

З липня місяця в учнів починалися канікули, проте звільнялися вони тільки від теоретичних занять, а практичну роботу виконували і одержували за неї заробітну платню. Як і раніше, їм видавали шкільний одяг. За новими правилами, гроші на учнівський одяг надходили з рахунку хлопчиків. Для цього з дня народження хлопчика в сім'ї майстра на його рахунок щомісяця перераховувалося 1 крб. сріблом. Ця сума записувалася в приход фабрики і зберігалася у казначея. Коли в 13 років хлопець ставав учнем школи, з цього рахунку адміністрація фабрики брала кошти на його одяг.

З погіршенням економічного стану фабрики занепа- дала і школа. У 1850/1851 учбовому році школу закінчило всього 13 учнів.

Таким чином, на Межигірській фаянсовій фабриці готували професійні кадри. Дітей, як бачимо, вчили читати, писати, рахувати, але головна увага приділялася малюванню, ліпці і гравіровці, тобто фаховим дисциплі- нам. Школа загалом справлялася з підготовкою кадрів для фабрики.

Отже, виготовленням виробів на Межигірській фаб- риці займалися досвідчені майстри. Найскладніші робо- ти виконувалися або ними, чи під їх керівництвом підмайстрами. Останні відповідали також за якість і кількість виробів.

Ціни на вироби встановлювалися на фабриці і змен- шувалися із зменшенням попиту. Реалізація виробів здійснювалася в основному за готівку на самій фабриці і в магазинах через комісіонерів. Лише деяким знатним особам директор дозволяв відпускати посуд в кредит. Царським або титулованим особам межигірські майстри виготовляли його на замовлення і доставляли візником за адресою. 7 березня 1839 р. фабрика відправила до Санкт-Петербургу в Кабінет його величності з візником села Ключово Калужької губернії Л.Афанасьєвим ван- таж у двох ящиках на суму 420 крб. 73 коп., в якому знах івся прекрасний межигірський сервіз. За цю поїздку візник одержав 4 крб. 50 коп. сріблом.

Незважаючи на проведену в 40 — 50-х роках реконструкцію, становище фабрики погіршувалося. У 1848 р. прибуток її становив 21135 крб. і зменшився, порівняно з 1813-м роком, на 36986 крб.¹⁷. Її витрати почали перевищувати прибутки. Фабрика стала нерентабельною.

Адміністрація фабрики шукала вихід із складного становища. Його бачили в технічному вдосконаленні фаянсового виробництва. Так, при промиванні фаянсової глини у дерев'яних кадках залишалися частини слюди і піску, що знижувало якість виробів. Для покращення промивки глини побудували особливий промивальний “снаряд”, який приводився в рух паровою машиною. Він сполучався із спеціальними канавками, в одній із яких осідали важкі нечистоти, в другій — легка чиста глина. Промивальний “снаряд” економив час і зменшував кількість робітників на цій ділянці виробництва.

Для змішування різних сортів глини застосовували глинорізальну машину. Вдосконалювалася і робота в токарній майстерні фабрики. Раніше кожну деталь робітник готував самостійно. Коли ж у майстерні ввели поділ праці, вироби переходили через кілька рук, і якщо раніше п'ять чоловік виготовляли в один день до 150 тарілок, то після такого вдосконалення — до 1000.

З 1857 р. на фабрику почали приймати жінок, особливо на ті ділянки виробництва, що потребували більше “ловкості, ніж сили”¹⁸.

Ширше почали застосовувати заходи економічного стимулювання працівників. Так, службовцям доплачували 3% до зарплатні, якщо річний продаж виробів перевищував 25 тис. крб. сріблом. Збільшили й оплату комісіонерам, що продавали вироби фабрики.

Незважаючи на різні урядові та адміністративні заходи по підвищенню рентабельності фабрики, її фінансовий стан не поліпшувався. У 1842 р. у зв'язку з тим, що на фабриці залишалась велика кількість непроданих виробів, частину робітників звільнили з роботи. Одну з двох діючих машин по виробництву посуду зупинили.

Межигірська фабрика збанкрутувала і була закрита. Царський уряд прийняв рішення передати фабрику в оренду. Спочатку бажаючих орендувати було багато, але, ознайомившись з умовами угоди, всі інші, крім

братів Барських, відмовились. 29 липня 1858 р. брати Барські уклали контракт з представниками фабричної адміністрації на оренду строком на 30 років. Майно фабрики було розпродане¹⁹.

За умовами контракту Барським передали в користування всі будівлі і землі — 7167,5 десятин землі, лісових насаджень.

За оренду фабрики протягом перших 15 років Барські зобов'язувалися щорічно платити по 6, а наступні 15 років — по 7 тис.крб. сріблом.

У зв'язку з припиненням діяльності фабрики “дела, документы и книги оной конторы, укупоренные в сорока одном тюке и припечатанные казенною печатью”, були передані в губернський архів. Ці документи збереглися до нашого часу і знаходяться в Центральному державному історичному архіві в місті Києві.

Приписані до фабрики селяни з сіл Нові Петрівці і Валки (844 душі) звільнялися від обов'язкової праці на фабриці. З цього часу вони повинні були платити оброк за право користуватися землею і відбувати земські повинності. Але за ними були збережені деякі пільги. Так, селяни на 12 років звільнялися від сплати інших податків і від рекрутської повинності²⁰.

За рішенням царського уряду, територія цих сіл і їх жителі у 1858 р. утворили окрему Києво-Межигірську маєтність. Землі, переданої цій маєтності, було мало (в основному піщано-глинисті ґрунти і тільки в окремих місцях чорнозем).

Раніше, коли ці села ще належали до Межигірського монастиря, тут були насажені прекрасні сади. Після його ліквідації і приписки селян до фабрики вони прийшли в запустіння, багато дерев загинуло. Жителі сіл, як і раніше, займалися виготовленням в домашніх умовах вогнетривкої цегли, яку возили на продаж до Києва, де цегла користувалася великим попитом і продавалася по ціні 8 — 12 крб. за тисячу.

Про діяльність фабрики в період оренди Барських збереглося дуже мало відомостей. У 1864 р. вони розірвали контракт, достроково відмовившись від оренди, у них не вистачило коштів для її ґрунтової реконструкції.

Небагато відомостей збереглося і про подальшу долю фабрики. 1870 р. її взяв в оренду купець Говоров,

але вже 1876 р. її викупило Управління київського удільного округу. Згодом фабрика була закрита.

Незважаючи на закриття фабрики, її вироби продовжували своє життя як в царських палатах, так і серед простого люду. Частина їх завдяки ентузіастам, які розуміли цінність межигірських виробів, потрапила до музеїв. Чудову їх колекцію зберігає Центральний державний історичний архів України. Знаходяться межигірські вироби і в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького.

Цікава доля цих виробів. Надійшли вони до музею у Дніпропетровську від сім'ї нареченої, а згодом дружини відомого історика, академіка Дмитра Івановича Яворницького. Сестра його дружини З. Д. Бурякова так розповідала про цю історію з передачею посуду до музею: "Ми були уродженки Києва і у нас був старовинний Києво-Межигірський посуд, то він весь перекочував до музею. Дмитро Іванович так зворушливо просить і переконує, що вона у вас розіб'ється, а в музеї буде зберігатися вічно, і коли захочете її подивитися — то прийдете до музею"²¹. Так Яворницький умовив свою наречену, її сестру і батьків передати посуд до музею, де ми і можемо його зараз побачити.

Вироби Межигірської фаянсової фабрики мають не тільки велику історичну цінність, а й практичне значення. Зразки їх, збережені в музеях, допоможуть відновити їх виробництво, що збагатить асортимент фаянсових виробів, підніме рівень українського фаянсу.

¹ Центральний державний історичний архів України (Далі: ЦДІА). — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 2546. — Арк. 3.

² Полное собрание законов Российской империи (Далі: ПСЗ). — Т. 25. — № 18571; ЦДІА України. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 2546. 3; Арк. 3; 4.

³ ПСЗ. — Т. 30. — № 23551.

⁴ ЦДІА України. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 39 — 40 зв.

⁵ *Оглоблін О.* Архів Києво-Межигірської фабрики // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1926. — Кн. IX. — С. 336; ЦДІА України. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 36; Оп. 3. — Спр. 39. — Арк. 3, 3 зв.

⁶ Северная почта. — 1816. — № 9.

⁷ ЦДІА України. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 1; Спр. 2546. — Арк. 24.

⁸ ЦДІА України. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 2546. — Арк. 25 — 26 зв. 27.

- ⁹ Там же. — Спр. 2546. — Арк. 5 зв.; Спр. 177. — Арк. 1.
¹⁰ Там же. — Спр. 203. — Арк. 13.
¹¹ Там же. — Спр. 1919. — Арк. 16 зв. — 17.
¹² Там же. — Спр. 539. — Арк. 454 — 455.
¹³ Там же. — Спр. 548. — Арк. 4, 5, 7, 7 зв.
¹⁴ Там же. — Спр. 1927. — Арк. 2,3.
¹⁵ Там же. — Спр. 2315. — Арк. 4.
¹⁶ Там же. — Спр. 304. — Арк. 1 — 4.
¹⁷ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. — СПб., 1852. — Ч. III. — С. 209.
¹⁸ ЦДІА України. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 2546. — Арк. 29 — 30 зв.
¹⁹ Там же. — Оп. 2. — Спр. 86. — Арк. 8,8 зв.; Оп. 1 — Спр. 2555-в. — Арк. 15.
²⁰ Там же. — Оп. 2. — Спр. 86. — Арк. 20, 20 зв.
²¹ Дніпропетровський історичний музей. — КП. — 110655 / Арк. 32716.

В.І.Онопрієнко

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФОР- МУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ

На початку ХХ ст. і особливо в ході національно-державного відродження України і проведення політики українізації у 20-ті роки спостерігався справжній розквіт музейної справи. Так, на першому з'їзді природодослідників України у 1918 р. широко обговорювались питання організації природничих музеїв, розвитку музейної справи¹. Українське наукове товариство, а згодом Академія наук України приділяли багато уваги цим питанням. Виникнення в 20-ті роки ряду природних музеїв в Академії наук відбувалося не спонтанно, а мало під собою ґрунт традицій.

Перші природничонаукові музеї з'явились у ХІХ ст. на природничих відділеннях фізико-математичних факультетів в університетах України і товариствах природодослідників при них. В кінці ХІХ — на початку ХХ ст. у зв'язку з розширенням краєзнавчих досліджень утво-

© В.І.Онопрієнко, 1993